

פרק מז. מדיניות פיסקלית ומוניטרית¹**רלד. הכנסות והוצאות במשטר מלוכני**

הכנסות המלך מיועדות הן לצרכיו האישיים והן לצרכי הציבור.²

מסים³

- מס עובד⁴
- מכס⁵ פוסק הרמב"ם: "וקוצב לו מכס. ואסור להבריש מן המכס שיש לו לגזור שכל מי שיגנוב המכס ילקח ממונו או יהרג שנאמר: 'ואתם תהיו לו לעבדים'".⁶
- מס על יבול פוסק הרמב"ם: "ויש לו מעשר מן הזרעים ומן האילנות ומן הבהמה שנאמר: 'וזרעכם וכרמכם יעשור וגו' צאנכם יעשור'".⁷
- מס גולגולת ומס רכוש פוסק הרמב"ם: "... מלך שמטיל מס על בני העיר או על כל איש ואיש דבר קצוב משנה לשנה, או על שדה ושדה דבר קצוב... וכל כיוצא מדברים אלו אינו גזל".⁸

¹ ראה הלכות מיסים במקורות העבריים. וראה סעיפים רלז ורלח.

² ראה רמב"ם מלכים ד א. וראה מלבי"ם על שמואל ב ט ז: "היה הבדל בין קניני המלך ואחוזתו מנחלת אבותיו שדינו בהם ככל אדם בקנינו ושדה אחוזתו, ובין קניני המלך שהיו לו מחוקי המלוכה. שדות וכרמים הון ואוצרות שהגיעו לידו בסבת מלכותו... רק לצורך המלכות לא לצורך המלך". בנוסף לכך המלך הפקיד חלק מהממון באוצר בית המקדש והוא היה מיועד לשעת חירום, ראה סעיף צב הערה 47.

³ מס הוא תשלום חובה המוטל על ידי רשות ציבורית על יחידים ועל תאגידים.
⁴ על מס עובד ראה יהושע טז י. מס עובד הנוכח בבראשית מט טו אינו מס המוטל על ידי השלטון. וראה אור החיים שמות א יא: "והאנשים ההמה יקראו מס כמו שאמר הכתוב 'ויעל המלך שלמה מס מכל ישראל'". הרמב"ם אינו מפרט מה שיעורו של מס זה, וראה סעיף ח הערות 35 - 37. וראה רש"י בבלי שבועות לה ב ד"ה דקטלא חד משיתא, וחידושי הלכות למהרש"א שם.

⁵ בלשון חכמים, למכס שתי משמעויות עיקריות. א. מס המוטל על המצרכים המועברים ממקום למקום, ראה בבלי שבת לג ב. ב. מס המוטל על מצרכים שמוכרים בחנויות בדומה למס ערך מוסף בימינו, ראה רש"י בבלי עבודה זרה יג א ד"ה והיו בה חנויות מעוטרות. הרמב"ם אינו מפרט מה שיעורו של המכס. וראה סעיף ח הערות 35 - 37.

⁶ רמב"ם מלכים ד א. וראה קהלת יעקב נביאים ראשונים להרב יעקב פארדו, שמואל א ח ד"ה ויאמר זה יהיה משפט המלך: "...לא שמענו שגופו של אדם קנוי למלך... ולפיכך בא ולומד 'ואתם תהיו לו לעבדים'... כעבד כנעני שאם אינו עושה את מלאכתו - רבו כופתו ומלקהו". וראה שו"ת חתם סופר ו סג: "שאין ישראל נמכר לעבד" להמלך כלל ולא הותר אלא האמור בפי' מלך לחד מ"ד דמקיל טפי ולאידך מ"ד אפי' בהא לא הותר וא"כ אינו אלא שררה ומינוי בעלמא". וראה שו"ת דבר אברהם א א בהערה: "... ואפילו למלך גופיה נראה דלא יהיו עבדים ממש אלא לענין מס".

⁷ רמב"ם מלכים ד ז. ראה בבלי בבא קמא קיג א וברש"י שם ד"ה והני מילי דבורלא: "אברול ארעא מס קרקע שאכל פירות". גם בקרב הגויים אשר סביבותי היה מקובל כנראה שהמלך מקבל מעשר מהפירות, ראה רשב"ם בראשית מא לד. וראה רש"י בבלי פסחים ו א; שו"ע יו"ד שכ ה.

⁸ רמב"ם גזלה ואבדה ה יב. הרמב"ם אינו מפרט מה שיעורם של מסים אלו, וראה סעיף ח הערות 35 - 37. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ מד, שמלך אינו רשאי ליטול יותר מחמישית הרכוש.

לפי פירוש המצודות ציון על עזרא ד יג, מס גולגולת הוא המס המכונה בספר עזרא בשם בלו. מס גולגולת נזכר בירושלמי (גיטין ה י וכן עבודה זרה ד י) ובמדרשים (ויקרא"ר לג ו ועוד). מס זה מוכר בזמן הגמרא גם בשם כרגא, ראה, למשל, רש"י בבלי בבא מציעא עג ב ד"ה כרגא; רש"י בבלי מגילה יג א ד"ה דלי כרגא. על כרגא כמס גולגולת בדורות האחרונים ראה משא חיים, מסים וארנוניות מערכת כ אות ת. וראה פתיחתא לאסת"ר ד, שמס מנדה הנוכח בעזרא ד יג. הוא מדת הארץ, דהיינו מס רכוש. בירושלמי שביעית ד ג

- מסים ומס עובד המוטלים על תושבי ארצות כבושות⁹

הכנסות ממקורות אחרים

- מסחר ורווחי הון מפורש בספר מלכים: "כי אני תרשיש למלך בים עם אני חירם אחת לשלש שנים תבוא אני תרשיש נשאת זהב וכסף שנהבים וקפים ותכיים"¹⁰
- מתנות "דמי כלילא"¹¹; מתנות שמביאים מבקרים¹²; "תשורה שנותן כל איש ואיש למלך בעברו עליהם הוא או חיילותיו"¹³. מלך חדש מקבל מנחה עם התמנות¹⁴.
- מכירת כיבודים ומשרות¹⁵
- הלואות¹⁶

נזכרים שני מסים נוספים: פיסים וזימיות ולא נתבאר מה טיבם. בתוספת גיטין ג טז נזכר מס בשם אנפרות והוא נזכר בתלמודים וכן בפירוש רש"י שיר השירים ח יא, ועל טיבו ראה תוספתא כפשוטה על מסכת גיטין עמ' 846. וראה סעיף שכד.

⁹ ראה רמב"ם מלכים ד י. וראה שמואל ב ח ג: "ותהי מואב לדוד לעבדים נשאי מנחה". וראה דברי הימים ב יז ה: "ויכן ה' את הממלכה בידו ויתנו כל יהודה מנחה ליהושפט...". וראה רש"י בבלי סוטה מד ב ד"ה ומלחמת בית דוד: "שנלחם בארם צובה להוסיפה על ארץ ישראל ובשאר סביבותיה להעלות לו מנחה ומס עובד". וראה שו"ת רדב"ז ג תקלג: "דחוק המלכים הוא כשלוכדים המדינה בכח המלחמה כל הבתים והשדות והכרמים הם שלו וגם העם הם לו למס עובד". נראה שאסור למלך לתבוע יותר ממחצית הרכוש כמס, ראה סעיף רלו הערה 26.

¹⁰ מלכים א י כב.

¹¹ בבלי בבא בתרא ח א. וראה רש"י שם ד"ה דמי כלילא – "עטרה למלך קיסר". מס זה נזכר בש"ס גם בבא בתרא קמג א. וראה מדרש תנחומא וארא ה: "היו משה ואהרן עומדים על פתח פלטרין של פרעה נכנסו משרתיו אליו וא"ל שני זקנים עומדין בפתח אמר להן יש בידם עטרות א"ל לאו, א"ל באחרונה יכנסו". ויתכן שהיה מנהג עתיק שמביאים למלך החדש עטרה כמתנה, כסמל לקבלת מרותו, ולאחר מכן המנהג השתנה והיו מביאים דמי עטרה. או יתכן שמכובדים הביאו עטרות והמון העם שילם כסף. מסים אלו אינם נזכרים בדברי הנביא שמואל. לגבי חלק מהם אין כל עדות שהם נהגו גם בישראל. על העוול הגדול שגרם הכלילא ראה בספר בימי רומא וביזאנטיון עמ' 83.

¹² ראה ילקוט שמעוני הושע תקלב: "אדם הולך לכבד את השלטון הולך מלא וחוזר ריקם, אבל הקדוש ברוך הוא אינו כן..." וראה סעיף רא.

¹³ שו"ע חו"מ קכח ב. וראה רמב"ם תלמוד תורה ו י.

¹⁴ ראה רלב"ג על שמואל א יב כד התועלת השמונה עשר: "להודיע שכאשר נתמנה איש לשררה יצטרך בעבורה לרבויה ההוצאה ראוי לאשר תחתיו שיביאו לו מנחה כחזקת היד בדרך שיוכל להתנהג בכבוד לפי השררה ההיא ולא ימנעהו מזה מיעוט קניניו". מנחה זו אינה נזכרת בדברי הנביא ועל כן נראה שמדובר במנהג לתת למלך מתנה חד פעמית עם התמנות. וראה שמואל א י כז: "ובני בליעל אמרו מה יושיענו זה ויבזהו ולא הביאו לו מנחה..." וראה תשב"ץ קטן תסז: "מה מלך שולחין לו מנות אף חתן שולחין לו מנות". ראה סדר עולם זוטא עמ' 83, בתיאור מנוי ראש גלות: "כל אחד ואחד מהקהל משגר לו מנחה כפי כחו והשגת ידו וכל ראשי הקהל ועשיריהם שולחים לו בגדים נאים ותכשיטים יפים וכלי כסף וכלי זהב כל איש ואיש כמתנת ידו". על מנחה למלך המבקר בעיר ראה פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שצ"ט שצח.

¹⁵ ראה סעיף מז. על שיקולים שלטוניים בעת מנוי ממונים וכו' ראה סעיף קמח. מלך ישראל בודאי יכול להיטיב לאזרחים שהוא חפץ ביקרם. ההלכה אינה דנה באפשרות שמלך יעניק תארי אצילות.

¹⁶ ראה שו"ע חו"מ קסג ו בהגה: "מי שתפסו השר, והוצרך לתת לו ממון הרבה וע"י כך פטרו ממסים, פטור לתת עם הקהל". יש לעיין אם המלך ראשי לכוף אזרחים לתת לו הלואות גם לאחר שיש לו כסף לזהב לצורך הוצאותיו לשנה מראש, וראה סעיף צב הערה 4. וראה Constitutional History of England עמ' 124, שמלך אנגליה בימי קדם מימן רבות מההוצאות שלו באמצעות פטורים ממס בעתיד.

- ביזה פוסק הרמב"ם: "וכל הממלכות שכובש הרי אוצרות המלכים למלך. ושאר הביזה שבזזין בוזזין ונותנין לפניו והוא נוטל מחצית בראש, ומחצית הביזה חולקין אותה כל אנשי הצבא..."¹⁷.
- קנסות המוטלים על עבריינים¹⁸.
- החרמת רכוש עבריינים¹⁹.

נחלקו הדעות בשאלה האם מותר למלך לקבל מתנות ממדינות זרות. יש סוברים, שסיוע ממדינות חוץ גורם לחילול השם; "במקום שיש חילול השם אין חולקים כבוד לממון".²⁰ ויש סוברים, שאין איסור לקבל סיוע כזה.²¹

רק המלך מחליט מה שיעורו של כל מס המוטל על הציבור,²² ורק הוא מחליט לאילו מטרות להקצות את הכסף.²³

על הכנסות המלך המשיח אומר הנביא: "והעובד העיר יעבדוהו מכל שבטי ישראל",²⁴ ומבאר הרשב"ם: "העובד העיר" – היינו נשיא דעול רבים מוטל עליו כדכתיב ברחבעם 'אם היום תהיה עבד לעם הזה...' יתנו לו נחלה מכל שבטי ישראל".²⁵

הרמב"ם פוסק: "המלך המשיח נוטל מכל הארצות שכובשין ישראל חלק אחד משלשה עשר ודבר זה חק לו ולבניו עד עולם".²⁶

¹⁷ רמב"ם מלכים ד ט. וראה בבלי סנהדרין כ ב, שהמלך נוטל אוצרות מלכים משום שזה אורחא דמילתא. על מנהג זה בימי קדם ראה קשרי כלכלה בין ארצות המקרא עמ' 19 – 28. מלבד הביזה היה מקובל בימי המקרא שמלך מקבל גם מס כניעה חד פעמי.

¹⁸ על מנהג מלכי אומות העולם ליטול לעצמם קנסות של בתי הדין ראה שו"ת הרשב"א א תשכט; שו"ת הריטב"א קלט; שו"ת הריב"ש שלא. יש לעיין אם כך היה מקובל גם תחת שלטון מלכי ישראל.

¹⁹ ראה סעיף שנד.

²⁰ הרב בן ציון קריגר, "קבלת צדקה וסיוע כספי מגויים", תחומין יא עמ' 408. הכהן הגדול היה מתפלל ביום הכפורים שעם ישראל לא יצטרך לפרנסה מעם אחר, ראה מחזורים סדר העבודה של מוסף יום הכפורים, אך ברמב"ם עבודת יום הכפורים ליתא.

²¹ ראה הרב מרדכי יהודה הלוי פרום, "קבלת תרומות מממשלת ארצות הברית", זכור זאת ליעקב עמ' פז – צב; עלינו לשבח במדבר עמ' שלב.

²² נראה שפסק החתם סופר לקהילות, ראה סעיף רלה הערה 28, תקף גם למלך. נראה לומר שאין למלך רשות לבטל או להקטין את אחד מסוגי המס וליטול מבין המסים יותר ממה שהנביא קוצב, ועדיין צ"ע.

²³ המלך רשאי להוציא את כספו גם למטרות שאינן כלולות ישירות בתחום תפקידו כגון צדקה וחיזוק שמירת מצוות וכד'. וראה סעיף ח שלמלך סמכות לסייע לכל הרשויות ולפעול בשליחות כל ישראל.

²⁴ יחזקאל מח יט.

²⁵ רשב"ם על בבלי בבא בתרא קכב א. וראה רמב"ם מלכים ד ח. וראה סוף סעיף רלד.

²⁶ רמב"ם מלכים ד ח. וראה שו"ת משנה הלכות יב תלה, שהכונה לארצות שהמלך כובש מחוץ לארץ ישראל. אולם האגרות משה או"ח ג קיג מבין שהכונה גם לארץ ישראל.

רלה. הכנסות והוצאות במדינה ובעיר¹

ההכנסות

מס עובד²**מס רכוש³****מס גולגולת⁴****מס ערך מוסף⁵**

תרומות הכנסות מתרומות,⁶ וכן מהקדשים מחיים או מעזבונות שנועדו למימון משכורת לרב,⁷ לתלמוד תורה,⁸ לשיבות,⁹ לבתי הכנסת,¹⁰ לעניים,¹¹ ליתומים ועוד.

קנסות קנסות שהוטלו על עברניים לעיתים מימנו צרכי ציבור.¹²

הלוואות ראוי להמנע מהלוואות,¹³ אולם, בעת צורך גדול, מתירה התורה ליטול הלוואות מיחידים או מהציבור.¹⁴ לפרנסים סמכות ליטול הלוואות מעשירים ולפטור אותם מתשלום מסים בעתיד.¹⁵ פוסק המחבר: "כשחסר בכיס של צדקה צריך הגבאי להלוות, וכשימצא בכיס לאחר זמן נפרע ממנו ואין צריך ליטול רשות מהנותנים בכיס".¹⁶

הכנסות ממכירת זכות למונופול¹⁷

¹ מרבית הדוגמאות הן מקהילות אך פשיטא שאין חילוק בין קהילות ובין מדינה. על סמכות פרנסי עיר להטיל מסים ראה סעיפים יט כב.

² ראה שו"ע חו"מ קסג ב - ד.

³ ראה שו"ע קסג ג. וראה סעיף רלו.

⁴ ראה שו"ע קסג ג. על מס גולגולת ראה סעיף רלד הערה 8.

⁵ ראה הערה 28.

⁶ ראה פנקס מדינת ליטא ועד ת"ד לפ"ק תג; פנקס קהל וירונה א פא תקנה משנת ש"ד; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרנו החלטה משנת תנ"ד לפ"ק.

⁷ ראה מרדכי בבא בתרא תפ.

⁸ ראה שו"ת מהרי"ט ב יו"ד מה. וראה פנקס קהילת ברלין 128; פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה תשד.

⁹ ראה שו"ת מהרי"ט"ץ החדשות צו על מי שתרים נכסים שמהפירות יקימו ישיבה בצפת, וראה שם קיז.

¹⁰ ראה, לדוגמא, פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק שה, על תרומה של אלף זהובים להקמת בתי כנסת.

¹¹ ראה, לדוגמא, שו"ת ראנ"ח פד. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק רפז.

¹² ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רכב החלטה משנת שצ"ג לפ"ק; תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק ח; פנקס מדינת ליטא ועד תל"ו לפ"ק תשכב.

¹³ ראה ספר החינוך קכג: "ובזה יקנה כל מבין עצה לבלתי עשות הוצאות ביותר מן הראוי לו לפי ממונו, למען כי בו סבה לגזול את הבריות כשמבקש לימודו ואינו מוצא". סידור בית יעקב, הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן כט (דף קיא א): "ברח מהלוואה כל מה שתוכל". וראה קובץ אגרות ב יב. וראה סעיף קמ הערות 19 20.

¹⁴ ראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח קנו התר מפורש למנהיגי קהילות ליטא ליטול הלוואות ואף לקחת ערבים מבני הקהילות. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 785 משנת התכ"ב ליטול הלוואה ברבית נמוכה ולפרוע בה חובות שהרבית יותר גבוהה. וראה שו"ת זכור לאברהם חו"מ נז.

¹⁵ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קמא – א' קמב, החלטה משנת תל"א לפ"ק. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 185 ציון 284.

¹⁶ שו"ע יו"ד רנז ה.

¹⁷ ראה שו"ת שער יהושע כ; כתבי ערוך השלחן, שו"ת נב. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתקעב, החלטה משנת תע"ד לפ"ק; פנקס קהל ברלין החלטה 277 כב, משנת תקל"ד. וראה סעיפים רמח רנח.

ההכנסות מיועדות למימון המטרות הבאות

משכורות פוסק השו"ע: "נהגו לעשות לבית דין קופה שפוסקין ממון לפרנסת ב"ד ומגבין אותה בתחלת השנה או בסופה... כי חובה על ישראל לפרנס דייניהם וחכמיהם".¹⁸ פוסק החתם סופר: "ומבואר... דכופין ציבור זה את זה לשכור חזן א"כ מכ"ש רב מרבץ תורה".¹⁹

תשתיות פוסק השו"ע: "היו חופרין נהר להביא למדינה מים, גובין אפילו מהיתומים, שזו זכות להם כדי שישקו ממנו שדותיהם וכרמיהם".²⁰

שלטון החוק פוסק הרמב"ם: "זה היין והלבונה והאבן שישקל בה הנסקל והסייף שיהרג בו הנהרג, והסודר שחונקין בו הנחנק, והעץ שתולין עליו הנתלה, והסודרין שמניפין בה לפני הרוגי בית דין והסוס שרץ להצילו, הכל באין משל ציבור".²¹

מצוות פוסק השו"ע: "כופין בני העיר זה את זה... לבנות להם בית הכנסת ולקנות להם ספר תורה נביאים וכתובים כדי שיקרא בהם כל מי שירצה מן הצבור".²²

רווחה פוסק השו"ע: "התמחוי נגבה בכל יום והקופה מערב שבת לערב שבת...".²³
חינוך פוסק רבינו ירוחם: "ונראה לי כי שכר מלמדי תינוקות בעיירות קטנות שאין יכולין היחידים לתת שכר מלמד כי היא על כל הקהל לפי ממון לא על אבותיהם של נערים בלבד כי אינם יכולים זה על זה".²⁴

בריאות ובטיחות פוסק ערוך השלחן: "... וכופין בני העיר זה את זה... לעשות בית חולים בשביל חולאים עניים".²⁵

איכות הסביבה בפאדוואה החליטו: "למנות איש אחד אשר יהיה לו הכח והממשלה להחזיק רחובות הגיטו נקיים מכל אשפה ורפש וטיט... וינקו הרחובות בכל שבוע...".²⁶

חוץ ובטחון פוסק השו"ע: "כופין בני העיר זה את זה לעשות חומה דלתים ובריח לעיר... ושכר הפרשים השומרים את המדינה וכיוצא בדברים אלו ששומרים על העיר".²⁷

¹⁸ שו"ע חו"מ ט ג.

¹⁹ שו"ת חת"ס או"ח רו. וראה מ"ב על שו"ע או"ח נג ס"ק עא.

²⁰ שו"ע חו"מ קסג ד. וראה שם על מס עובד לתיקון הדרכים.

²¹ רמב"ם סנהדרין יג ב. וראה בירור הלכה סנהדרין דף מג א ציונים ג – ו. וראה סעיף רמ הערה 38.

²² שו"ע חו"מ קסג א. וראה סעיף רמו. על קניית קרקע לבית קברות ראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה כג משנת שמ"ט. על שכירת מבנה לבית כנסת ראה שם החלטה כה משנת ש"ן לפ"ק.

²³ שו"ע יו"ד רנו ד.

²⁴ מישרים כט ג. הו"ד בב"י חו"מ קנו ד"ה כתב רי"ו. וראה שו"ע הרב תלמוד תורה א ג; סעיף רעד הערה 11.

²⁵ ערוך השלחן חו"מ קסג א. וראה פלא יועץ ערך רפואה; אהבת חסד ג פרק שלישי. על מימון הוצאות לביעור מוסר ראה שו"ע חו"מ שפח טז.

²⁶ פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב רעט, החלטה משנת שע"ב לפ"ק.

²⁷ שו"ע חו"מ קסג א – ב. וראה דברים ג ה: "כל אלה ערים בצרות חומה גבהה דלתים ובריח..."; יחזקאל לא יא; דברי הימים ב יד ו. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ תצא על חובת התושבים להסדיר שמירה בלילות. וראה רש"י מגילה כז א ד"ה פרשא דמתא: "בני העיר שוכרין אדם רוכב סוס, שיהא להן מזומן לשלחו בשליחות למושל העיר כשיצטרכו".

באשר לסוגי המסים שונים פוסק החתם סופר שעדיף למסות רכוש והכנסה מאשר להטיל מס ערך מוסף.²⁸ הפרנסים רשאים להחליט מה שיעורו של המס המיועד לשלטון המרכזי ומה שיעור המס המיועד לשלטון המקומי.²⁹

עוד פוסק החתם סופר: "שדין תורה בזה לפי ראות עיני הדיין והמקום והזמן בעניני מסים".³⁰ אין הוראה הלכתית הקובעת כיצד להקצות את הכסף למימון המטרות השונות.

*

כותב פרופ' דינשטיין: "הפרוטוקול האירופי מורה עוד, כי מותר למדינה לפקח על השימוש ברכוש פרטי בהתאם לאינטרסים של הכלל, ומותר לה להבטיח תשלום מסים, הטלים אחרים או קנסות".³¹

במדינות העולם קיימים סוגי מסים רבים ומגוונים - מסים ישירים כגון מס הכנסה, מס חברות ומס ירושה;³² מסים עקיפים כגון מס ערך מוסף ומכס, ביטוחי חובה³³ ועוד.³⁴ השלטון אף גובה אגרות על שירותים שונים הניתנים לציבור, כגון אגרת בית משפט ועוד.³⁵ כלכלנים ומומחים למסוי חלוקים בדעותיהם בשאלה מה ראוי להיות חלקו היחסי של כל מס בכלל תקבולי המסים.³⁶

²⁸ ראה שו"ת חתם סופר ח"מ ק"ז: "... פשיטא דדינא הוא להעריך אותו חלק מס שעל פי ממון יעריכו על פי עשרו ומשאו ומתנו של ב"א לא על המאכלים ומשקים, אעפ"י שמאז ה"י נוהגי' כן אז ה"י בהסכמת כולם...". וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קצו קצו שאין להטיל מס ברדאן, אלא אם כן אין מנוס מכך. וראה כתר תורה לרבי שמואל די אבילה, דף ט א, שגם אם לכתחילה קובעים מס ערך מוסף בשיעור נמוך קיים חשש של מדרון חלקלק ובסופו של דבר עניים ישלמו את מרבית המסים בקהילה. על הברדאן והגאבילה ראה כנסת הגדולה ח"מ קנו ב"י מא; משא חיים למהר"ח פאלאגיי סימנים טז – יט; תקנות חכמי מאכנס תקנה נו. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא במפתח הענינים בסוף הספר ערך ברדאן, פנקס קהלת ברלין ברשימת הענינים בסוף הספר ערך "פרדון" ועוד.

²⁹ ראה עזרא ד יג שהמלך פוטר אותם מהמסים המקובלים בזמנו מנדה בלו והלך. וראה דעת מקרא שם, שמנדה היה מיועד למלך, היינו לשלטון המרכזי, ואילו בלו מיועד לפחה, היינו לממונה מטעמו על השלטון המקומי. לא נתבאר מה היחס בין חלק המלך ובין חלק הפחה.

³⁰ שו"ת חתם סופר ו לב. וראה סעיפים קכט קלז.

³¹ הה"מ 879.

³² ראה EB (2008) inheritance tax.

³³ ביטוחי חובה עשויים להוות אמצעי נוסף להעברת כספים לעניים. זאת כאשר גובים פרמיה לפי גובה ההכנסה והעשירים משלמים פרמיות גבוהות יותר. בישראל חמישית האוכלוסייה בעלת ההכנסה הנמוכה ביותר משלמת רק כ 5% - 6% מסך דמי הביטוח הלאומי, אולם נהנית באמצעות קצבאות שונות מ- 40% של תשלומי הביטוח, ראה ישראל, שנתון הממשלה תשנ"ג תשנ"ד עמ' 329.

³⁴ ראה EB (2008) taxation, Classes of taxes.

³⁵ ראה EB (2008) government budget, Components of the budget, Sale of goods and services.

³⁶ על הבדלים גדולים בין חלוקת ההכנסות מן המסים השונים במדינות המפותחות בימינו ראה EB (2008), government budget, Components of the budget, Revenue, Taxation, The composition of tax revenues. במדינת ישראל בשנת התקציב 2000, המסים לשלטון המרכזי היו: מס הכנסה, מע"מ, מס שבח, מס רכישה, מס מכירה ורכוש, מס מעסיקים, מכס והטל על היבוא, מס קניה, בלו,

כיום המדינות ממסות באופן שוטף בעיקר הכנסה ולא נכסי דלא נידי,³⁷ משום שמס על נכסי דלא נידי מוטל רק על בעלי סוג אחד של רכוש, והוא אינו שיוני.³⁸ עם זאת, השלטון המקומי מטיל ארנונה בשיעורים נמוכים יחסית.³⁹

כמה מדינות מעגנות בחוקתן את זכות המדינה להטיל מסים.⁴⁰ במדינות אחדות קובעות החוקות את כל מקורות ההכנסה האפשריים של המדינה.⁴¹ באחרות מפרטות החוקות את סוגי מסים שהשלטון מנוע מלהטיל.⁴² בכמה מדינות קיימת הוראות מיוחדות הנוגעות לפטורים ממסים⁴³ או לחילופין בדבר הטלת מס גבוה מהרגיל במקרים מסוימים.⁴⁴

המדינות המפותחות מכירות בצורך לעשות מאמץ למען איזון תקציבי.⁴⁵ אמנם מדינות רבות בימינו לוות כספים, ולעיתים אף אין מנוס מכך, אך כלכלנים מזהירים מפני הסכנה הצפויה למדינה הלווה יתר על המדה.⁴⁶ בכל מקרה יש להקפיד על כך שהתקציב לא יהא גרעוני בגלל בזבוז ממשלתי או בגלל גבית מסים לא יעילה.⁴⁷ כיוצא בזה ראוי להמנע מהתחייבויות למתן תשלומי כסף גדולים בעתיד, ולשעבד את הדורות הבאים לתשלומים אלה.

קיימות חוקות שבהן נקבעו הוראות מפורשות בענין הנסיבות המצדיקות נטילת הלוואות,⁴⁸ מה הקף ההלוואות, ממי ניתן ליטול הלוואות,⁴⁹ למי הסמכות לאשר אותן,⁵⁰ ועוד.⁵¹

מס דלק, מס בולים, אגרות כלי רכב וכן אגרות ורשיונות אחרים. שאר ההכנסות נובעות מתמלוגים או תשלום בעבור שירותים, מקצתם מלוות, מענקים ועוד.

³⁷ ראה EB (2008) government budget, Components of the budget, Revenue, Taxation, The balance between taxes.

³⁸ ראה EB (2008), property tax, Theory of property taxation.

³⁹ ראה EB (2008), property tax, Introduction. בישראל נוהג כיום גם מס שבח מקרקעין.

⁴⁰ ראה ICL חוקת פולין 84; שם חוקת דרום קוראה 38; שם ראה חוקת הונגריה 170.

⁴¹ ראה ICL חוקת ארגנטינה 4.

⁴² על איסור לדרוש מאזרחים להלין חיילים בבתייהם ראה חוקת ארצות הברית התוספת ה-3 לחוקה.

⁴³ ראה, לדוגמא, ICL חוקת פאראגוואי 83 שאובייקטים, פרסומים או פעולות שיש להם תפקיד משמעותי בהפצת חינוך ותרבות יהיו פטורים ממסים. וראה שם, חוקת פאראגוואי 84, על פטורים ממס לעידוד פעילות ספורטיבית. וראה שם חוקת שוויצריה 111 (3).

⁴⁴ ראה, לדוגמא, ICL חוקת שוויצריה 86; שם 100 (6); שם 106 (3).

⁴⁵ על השפעת ריסון תקציבי על המדינה ראה World Development Report 2000/2001 טבלה 4.1, עמ' 63.

⁴⁶ ראה EB (2008), government budget, Components of the budget, Government borrowing.

⁴⁷ Problems of borrowing, וראה EB (2008), government budget, Evolution of government borrowing, Debt and national income, שמקובל בימינו לבחון את החוב הממשלתי ביחס לתל"ג.

⁴⁸ ראה EB (2008), deficit financing, וראה סעיף שט.

⁴⁹ ראה ICL חוקת ארגנטינה 4 שלבית הנבחרים סמכות לאשר נטילת הלוואות בשעת חירום. ושם חוקת נורבגיה 75 b) שלבית הנבחרים סמכות לגייס הלוואות.

⁵⁰ ראה ICL חוקת ברזיל 164 (1) וחוקת פולין 220 (2) שהמדינה אינה רשאית ליטול הלוואות מהבנק המרכזי.

⁵¹ ראה ICL חוקת שבדיה 10 9 שהמדינה אינה רשאית ליטול הלוואות ללא אישור בית הנבחרים. וראה שם חוקת פינלנד 64 (1) שהמדינה אינה רשאית ליטול הלוואות ללא רשות של בית הנבחרים, אשר יודא את גודל ההלוואה ואת מצב החוב הלאומי. וראה שם (2) שהמדינה אינה רשאית לערוב או לתת בטחונות להלוואות ללא אישור בית הנבחרים.

רלו. עקרונות מסוי¹

- א. **רק השלטון²** חוקות אחדות קובעות כי רק לשלטון המרכזי ולשלטון המקומי סמכות למסות.³ כמה חוקות מורות שעל מסוי מחליט רק המחוקק הראשי אם כי יש לו סמכות ליפות את כח השלטון המקומי למסות.⁴
- על פי התורה, לשלטון המרכזי יש סמכות להטיל מס על כלל האזרחים ואילו לשלטון המקומי סמכות להטיל מס על התושבים בתחומו.⁵
- ב. **רק על פי חוק** כמה חוקות קובעות שמסוי צריך להיות במסגרת החוק.⁶
- זו מדת התורה.⁷ פוסק הרמ"ה: "אם הם דורשים ממנו מה שאינו חייב או יותר ממה שחייב לא חוששים לגזירה שלהם".⁸
- ג. **לטובת הכלל** ההכנסות ממסים מממנות את הצרכים הבאים: א. החזקת מוסדות השלטון. ב. צמצום פערים חברתיים. ג. הכוונת התנהגות. תמריצים חיוניים או שליליים להשגת מטרות חברתיות, בריאותיות וכד'.⁹
- חוקת שויצריה קובעת כי יעודי המס חייבים להיות מפורשים בחוק.¹⁰
- זאת מדת התורה.¹¹
- ד. **לזמן קצוב** חוקת בלגיה קובעת שיש לקבוע את שיעורי המס מדי שנה.¹²

¹ עקרונות המסוי, כעקרונות ניהול מדינה בכלל, צריכים להיות מבוססים על עקרונות הישר והטוב. וראה ICL חוקת דרום אפריקה 3 229 (a) שכאשר רשות מקומית מטילה מסים עליה לפעול בהתאם לכללים סבירים של מסוי. וראה שם חוקת שויצריה 127 (1), שעל עקרונות המסוי להיות נקובים בחוק.

² ראה (2010) EB ערכים taxation, tax law, government economic policy.

³ ראה ICL חוקת סלובקיה 59 (1); חוקת דרום אפריקה 228.

⁴ ראה ICL שויצריה 164 (1) d; חוקת הונגריה 44A (1) d. וראה סעיף שיב.

⁵ על האוטונומיה של הרשות המקומית ראה שו"ע חו"מ קסג ה. וראה סעיף קמ הערות 42 - 47. בקהילה רק המחוקק ראשי להטיל מס. וראה את התקנות של דניאל מפיזה שקבלה קהילת רומא תקנה טו, שאין להטיל מסים ללא אישור המחוקק הראשי של הקהילה שמנה ששים קרואים. על תקנות אלה ראה סעיף ו הערה 45.

⁶ ראה ICL חוקת סלובקיה 59 (2); חוקת יפן 30; חוקת איטליה סעיף 23.

⁷ ראה סעיפים לב - לו פד.

⁸ שו"ת זכרון יהודה התשובה האחרונה. וראה פתחי תשובה שו"ע חו"מ יח ס"ק ח. על תוקף המנהג בענין תשלום מסים ראה שו"ת הרשב"א ה רע; שו"ת הרשב"א ד רס; שו"ת מהרי"ו, דיני מסים, תקנות הקהילות ומלשינות יד ושם יח; משא מלך, אחרית דבר.

⁹ כיום מדינות רבות מטילות מס גבוה על דברי מותרות או על מוצרים שהשלטון רוצה להגביל את צריכתם כגון אלכוהול וסיגריות. השלטון מקל במס מתוך שאיפה לעידוד חסכון, לתמיכה במקצועות מועדפים, לעידוד מגורים באזורי ישוב מועדפים וכד'. על הקלות במס לעשירים כדי לעודד השקעות במשק ראה סעיף רכו הערה 63. על הקלות לחכמים ולתלמידיהם ראה סעיפים רמח רמט.

¹⁰ ראה ICL חוקת שויצריה 127 (1).

¹¹ ראה סעיפים רלד רלה. מקור הסמכות להטיל מסים למימון פעולות שלטוניות הוא דינא דמלכותא דינא, מכח השותפות של בני המדינה, או מדיני מצות צדקה ותקנות חכמים, ראה סעיפים לח רסז רעא רעט. וראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ שצח שיש למסים שמשלמים בעבור העניים דין צדקה. על סמכות הפרנסים לעשות למען צמצום פערים ראה סעיף מג הערות 33 34; סעיף קלב הערות 9 - 11.

¹² ראה ICL חוקת בלגיה 171 (2).

השלחן ערוך פוסק: "וכן מלך ששם מס על בני העיר או על כל איש ואיש, דבר קצוב משנה לשנה... אינו גזל".¹³

קהילות רבות קבעו שומה אחת לשנה¹⁴ ואחרות אחת לשלש שנים.¹⁵

ה. **שיעור ידוע מראש** פוסק האבקה וכול: "והיה המנהג מקדם שיבררו אנשים בקיאים לשום ולהעריך כל א' מאנשי הקהלות כפי ערכו ואז ידע כל א' קצבתו במס וכן כל קהל וקהל כמנהג ישראל בכל מקומות מושבותם וינהגו עפ"י אותה שומא ב' או ג' שנים כפי מה שירצה לקהלות".¹⁶

ו. מס הוגן

○ **עקרון ההנאה** ראוי ששיעור המס יקבע לפי מדת ההנאה שהאזרח מקבל משירותים שהמדינה נותנת.

זו מדת התורה. לדוגמא, השו"ע פוסק ששיעור מס שנועד למימון שמירה מפני גניבות תלוי בעושרו של כל אחד¹⁷ ובמדת הסיכון שכספו יגנב.¹⁸

על פי עקרון ההנאה, מי שאינו נהנה משירות מסוים אינו צריך לשלם בעבורו. פוסק האלשיך הק': "הרי בפירוש כי מי שאינו צריך אל הדבר שהקהל פורעים בשבילו אינו חייב לפרוע עמהם אף על פי שכל שאר הקהל פורעים".¹⁹ הרמ"א פוסק: "ואשה פטורה מליתן למעות אתרוג הואיל ואינה חייבת בו".²⁰ תושב העיר שבאופן זמני נמצא מחוצה לה פטור מלשלם בעבור שירותים שמהם הוא אינו נהנה.²¹

על פי אותו עקרון, אורח חייב לשלם בעבור שירותים שמהם הוא נהנה. פוסק השו"ע: "הוצאות שעשו לבער מוסר, כל הדרים בעיר חייבים לפרוע בהם, אפילו אותם שפורעים

¹³ שו"ע חו"מ שסט ז.

¹⁴ ראה פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שפ"ג ד.

¹⁵ ראה אבקה וכול רג המובא בהערה הבאה; פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה סו משנת שס"ד לפ"ק. 74; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קעד משנת תל"א.

¹⁶ שו"ת אבקה וכול רג. וראה פנקס הכשרים של פוזנא איתכ תקנה משנת ת"מ לפ"ק. וראה שו"ת המב"ט ג צו שבצפת קבלו החלטה: "... כשיקראו אותו לעלות לתורה, מלבד הקופה שנותן חייב לעשות נדבה מה שהיה נהוג לנדור". המב"ט מתנגד לחייב מס באופן כזה.

¹⁷ ראה שו"ע חו"מ קסג ג. וראה משא חיים מסים וארנוניות דיון על כל הוצאה והוצאה, האם יש לחשבה לפי ממון או לפי נפשות. וראה פנקס קהל קאסלאי מונפיראטו החלטה רמו משעת שע"ה לפ"ק ובה פירוט כל סעיפי ההוצאות של הקהילה וכן נוסחא כיצד לחשב את המס למימון לכל הוצאה, לפי ממון או לפי נפשות.

¹⁸ ראה שו"ע חו"מ קסג ג: "... כל הסמוך לחומה נותן יותר... ". לעיתים מן היושר לשלם מס גם כשלא נהנים משירותים. לדוגמא, ראה שו"ע שם סעיף ב: "וי"א דכל זה במס קצוב, אבל כשאינו קצוב, מיד ששוכר בית חייב ליתן גם הוא, דעושה עין כמו שאר בני העיר ואיכא למימר דמתרבה המס בשבילי".

¹⁹ שו"ת אלשיך נב. וראה שו"ת הרשב"א ג תא; רא"ש בבלי בבא בתרא פרק ראשון כב; שו"ת הרא"ש ו ט.

²⁰ שו"ע או"ח תרנח ט בהגה. וראה שו"ע חו"מ קסג ו. וראה שו"ע חו"מ קסג ג: "כל צרכי העיר, אף על פי שמקצתן אינן צריכין, כגון בית חתנות או מקוה וכדומה, אפילו הכי צריכין ליתן חלקן", ומוסיף הסמ"ע שם ס"ק לב: "נראה דוקא כל כהני דכל ישראל צריכין... אף אם אירע שיחיד אינו צריך לו... אפילו הכי צריך ליתן, משא"כ שהוציאו הוצאה... שאינו ענין כללי". וראה שו"ת אלשיך נב; שו"ת חתם סופר אורח חיים קצג; שו"ת דברי מלכאל א לו ד; עמק המשפט ב הלכות שכנים סימן מ"א.

²¹ ראה שו"ת מהרי"ל קז, שמי שיצא מן העיר ונאנס ולא חזר אינו משלם שכר חזן ומנן.

מס במקום אחר.²² האגרות משה פוסק: "... אלו שיושבים בעיר רק זמן קבוע... יש לחייבם לפי הנאתן בזמן זה".²³

גם למלך ראוי להטיל מסים על פי עקרון ההנאה.²⁴

○ היכולת לשלם עקרון זה בא לידי בטוי בכמה חוקות.²⁵

זו מדת התורה.²⁶ כותב רש"י: "דוד לא בחר אלא אנשי חיל ועשירי העם אשר יוכל לעזוב עסקיהם ולעסוק בעסקי המלך אבל עניי העם הצריכין לפרנס עצמם לא לקח דוד".²⁷

תרומת הדשן פוסק: "מי שיש לו נכסים מועטין כתב גדול א' דתקנה הוא דאזקוק פטור ואם יש לו יותר יתן מן הכל עכ"ל... נראה דיש לנהוג ג"כ הכי במדינתנו ובקהלות שבגבולינו, שכל מי שיש לו יותר מחמשה ליטרא מעות ווינע"ר נכסים, שנותנים מהן מס יתחייב לתת מן הכל, ואם לא יפטר".²⁸ כותב הרש"י הירש: "נחשבת כגזילה לכוף איזה חבר העדה לתת לצרכי ציבור יותר מכפי כחו ויכלתו".²⁹

○ מיסוי פרוגרסיבי על הכנסה שולית גבוהה יותר מוטל מס גבוה יותר. חוקות אחדות קובעות עקרון זה.³⁰

התורה אינה מצוה להנהיג מס פרוגרסיבי אולם מתירה להנהיגו בשל שלושה נימוקים עיקריים: א. ככל שהנישום עשיר יותר כך הוא נהנה יותר מפעולות המדינה.³¹ ב. ככל שהנישום עשיר יותר כך עליו לתת יותר צדקה לעניים.³² ג. כך נוהגים בכל המדינות המפותחות.³³

²² שו"ע חו"מ שפח טז. וראה שו"ת תה"ד שמב, שתושב ארעי משלם מסים בשיטת חישוב נוחה יותר.

²³ שו"ת אגרות משה חו"מ א מ.

²⁴ ראה שו"ת נוב"ק חו"מ כב: "פשיטא שהמס הוא על שאנו שוכנים בארצותם וכמו מעות דירה והיה ראוי ליתן הכל לפי הנפשות אך אחרי שנותנים לנו ג"כ מחיה לעסוק במו"מ ולכן ראוי ליתן גם לפי ממונ".

²⁵ ראה ICL חוקת שויצריה 127 (2); חוקת פאראגוואי 180.

²⁶ ראה סעיפים צב שה. וראה ההח"מ 879: "מס של 50% לדוגמה, פירושו למעשה הפקעת מחצית הרכוש". וראה סעיף רצג הערה 49.

²⁷ (מיוחס לרש"י דברי הימים א כז א. וראה רש"י כתובות סב א ד"ה ולא חליף פריסתקא דמלכא אבביה: "אין שליח מלך פרס עובר על פתחו לשאול לו עבודת המלך שאין עין המלך עליו שאינו עשיר בעיניהם". וראה בבלי עבודה זרה ב ב: "... לצורך עצמכם עשיתם... כרכים לעשות בהם אנגריא". מכאן שגם בקרב הגויים אשר סביבותי היו נוטלים דוקא עשירים לעבודת המלך. הערת הרב נבנצל: "ני דשם מיירי במסים ממוניים".

²⁸ שו"ת תרומת הדשן שמב.

²⁹ חורב עמ' 447.

³⁰ ראה ICL חוקת איטליה 53 (2); שם חוקת ספרד 31 (1).

³¹ ראה שו"ת מהר"ם מפדובה מב; משנה ברורה נג ס"ק סט.

³² ראה חכמת אדם קמד י: "עשיר מופלג מותר לבזבז אף יותר מחומש נכסיו". וראה משא מלך מסים לד בשם שו"ת חקקי לב: "המנהג לרחם על העניים בענין המס". וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קסז. וראה קהלות יעקב ב"ב ח, שלגבאי הצדקה סמכות לתבוע מעשירים לתת צדקה יתר על מה שהם נותנים עם שאר תושבי העיר. על מס שגבו רק מעשירים ראה פנקס קהילת רומא החלטות 703 709 משנת התי"ח.

³³ ראה סעיף מא הערה 49. על תרומת מס פרוגרסיבי להקטנת פער, ראה סעיף רסט הערה 18.

ז. **שויון** על בעלי נתונים שוים לשלם שיעור מס שווה ועל בעלי נתונים שונים לשלם מס בהתאם ליכולתם. עקרון זה מושרש בחוקות רבות.³⁴

זו מדת התורה. פסוק מפורש בספר מלכים א': "ולשלמה שנים עשר נצבים על כל ישראל", ומבאר הרד"ק: "לא היה ממונה כל אחד על שבט אחד אלא לפי עלוי הנחלות שעשו שנים עשר חלקים בכל ארץ ישראל וגבו המס בשוה".³⁵ פוסק מפורש בספר מלכים ב: "והכסף והזהב נתן יהויקים לפרעה אך העריך את הארץ לתת את הכסף על פי פרעה איש כערכו".³⁶

מצאנו בתשובות הגאונים: "... כיון שקבלו עליהם בני הקהל כולה ונכללו בעלי הכפרים להכליל הפריעה שעל הכפרים כולם ולהטיל על כל כפר וכפר לפי מדת קרקעותיו... אין למקצתם רשות לבטל אותה קבלה...".³⁷ מורה המהרי"ל: "דבר פשוט הוא לכ"ע אחד המרבה ואחד הממעיט איש לפי ממונו תכוסו עליו".³⁸ פוסק המהרי"ט: "שפורעי מס כולן שוין העשיר בעושרו והעני ממנו בעניו דלפום גמלא שיחנא".³⁹

פרנסי מנטובה קבעו את שיעורי המסים של סוגי העסקים השונים: "לפי שלא כל העסקים והנכסים שוים, והללו הם סדרים כלליים ואין הפרש בין איש לאיש אלא בין עסק לעסק. דרך משל מי שיש לו חנות ההלוא' יפרע יותר, ומי שיש לו נכסים חוץ להמדינה שלא ראו פני המדינה יפרע פחות. ומי שיש לו קרקעות או בתים בשכירות כמה יעריכום וכדומה לזה...".⁴⁰ בפוזנא החליטו: "העשיר ירבה והדל ימעיט".⁴¹

עם זאת, לשלטון יש סמכות לתת ליחידים פטור ממסים משיקולים של תיקון העולם או של חיזוק הדת. המלך שאול הבטיח: "... והיה האיש אשר יכנו יעשרנו המלך עֶשֶׂר גדול ואת בתו יתן לו ואת בית אביו יעשה חפשי בישראל", ומפרש המצודות: "מבלי לעבוד עבודת המלך".⁴²

³⁴ בשנת 1789 התקבלה בצרפת הצהרת זכויות האדם והאזרח, ראה ספר חירות ומשטר 6. סעיף יג של ההצהרה קובע: "חיוני הוא שיהיה מס כללי ומס זה יש להטילו באופן צודק על כל האזרחים בפרופורציה ליכולתם". צרפת קבלה את ההצהרה כחלק מחוקתה, ראה ICL המבוא לחוקת צרפת. וראה שם חוקת איטליה 53 (1) חוקת רומניה 53 (3); חוקת שוויצריה 127 (2). כמה חוקות קובעות שעל המסוי להיות שוויוני וצודק, ראה חוקת קרואטיה 51 (2).

³⁵ רד"ק על מלכים א ד ח. וראה האברבנאל שם.
³⁶ מלכים ב כג לה. זה גם היה מנהג המלכים בקרב אומות העולם, ראה רש"י על ישעיה לג יח ד"ה איה סופר את המגדלים: "פירוש שהיה סופר המגדלים אשר בעיר ועיר כי אותם הבתים הגבוהים היו חשובים ונותנים יותר במס". וראה רמב"ם כלי המקדש ה א: "אין לו ממון כל הכהנים נותנין לו משלחן כל אחד לפי עשרו". וראה משא חיים, מסים וארנוניות מערכת מ כט.

³⁷ תשובות הגאונים גאוני מזרח ומערב קסה.
³⁸ שו"ת מהרי"ל פט.

³⁹ שו"ת מהרי"ט א סט. וראה שולחן ערוך חושן משפט קנו ז: "וכפי מיעוט עסקן שנושאין ונותנין ישאו בעול עם הקהל". וראה שו"ת מהרי"ץ א רלט "העשירים לפי עשרם ועל העניים לפי עניים". וראה שו"ת מור ואהלות חו"מ ו המקבל דרישת הקהילה לבטל מנהג שלפיו בחורים פטורים ממס.
⁴⁰ שו"ת שאלת יעבץ א עח.

⁴¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תלט החלטה משנת תמ"א לפ"ק. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 1129 משנת התנ"ג: "וקראו הממונים בפני הוועד כל שמות היחידים שבקהל, ואמרו והתנו מזה תגבו, ומזה לא תגבו לפי שאינם יכולים לפרוע מחמת עניותם...".

⁴² מצודת דוד על שמואל א יז כה. וראה ריטב"א כתובות קא ב, שפשיטא לרשב"א שקיימת אפשרות שציבור יפטרו ממס אדם אחד כדי שיבוא לגור אצלם.

תרומת הדשן כותב על מנהג הקהילות לפטור ספרי קדש ממס רכוש: "שאם יתחייב במס נמצא מכשילן לעתיד לבא שימנעו לשכור סופרים לכתוב ספרים".⁴³ הרע"ב כותב שהמלכות היתה פוטרת ממסים את מגדלי הערבות במוצא כדי לעודד את גידולם.⁴⁴ כותב המשא מלך: "מורי הרשד"ם... פטר מן המס על מי שהקדיש כל כך מעות לת"ת ולקח המעות עליו ומן הריוח היה מספיק לתלמידים... ולא ראיתי במקומנו זה שישלמו מס מן המעות המוקדשים לצורכי מצוה".⁴⁵ במקומות רבים חזנים, מורים ובעלי מקצועות מועדפים קבלו פטור ממס.⁴⁶

ח. שיטת שומה הוגנת

- השומה היא אישית פוסק הרמב"ם בדין המלך: "אבל מס שעל כל איש ואיש אינו גובה אלא מן האדם עצמו".⁴⁷ פוסק הרשב"א: "שכבר נהגו הקהילות: לפסוק על כל אחד ואחד על כל מה שיש לו. ואין אחד אחראי וערב על כל אחד ואחד".⁴⁸
- שיטת חישוב הוגנת רבינו יוסף טוב עלם פוסק שאין להטיל שיעור מס זהה על כרמים ועל ממון העומד לרבית: "... היאך משוים דבר [שטיפולו] קשה ושכרו מועט לדבר שטיפולו במנוחה ושכרו מרובה".⁴⁹ פוסק הרמ"א: "היו לו קרקעות במקום אחר, אינו נותן מהם כלום... והא דאין נותנין מקרקעות, היינו מבתים וכדומה, שאינו מרויח בהן".⁵⁰
- עובדי ציבור חסרי פניות⁵¹ עושים מאמץ לקבוע שומה מדויקת.
- השומה נעשית בידיעת הנישום⁵²

⁴³ שו"ת תרומת הדשן שמא. וראה שו"ע חו"מ קסג ג.

⁴⁴ ראה רע"ב על משנה סוכה ד ג. וראה שו"ת באר יצחק יו"ד יט, הדין בשאלה שהתעוררה בקהילה שבה נהגו שמי שעורך סעודת מצוה אינו משלם "דמי חכירת בשר מבשר שעל סעודת מצוה".

⁴⁵ משא מלך החלק השלישי השער השני המשפט היח.

⁴⁶ ראה שו"ע חו"מ קסג ה בהגה בענין חזנים. וראה סעיף רעו בענין מורים. וראה כרם חמר ב תקנה קמו משנת תע"ח בענין סופרים, וראה שם עמ' 285. וראה שו"ת אדמת קדש א חו"מ עו, בענין שוחט. וראה שו"ת ויאמר יצחק ב חו"מ צו בענין שמי בתי כנסיות.

⁴⁷ רמב"ם גזילה ואבידה ה יד. ראוי לציין כי מס המוטל על הקרקעות המלך ראשי לגבות ממי שמעבד קרקע גם אם הבעלים ברחו, כמבואר שם הלכה טו. וראה רמב"ם גזילה ואבדה ה יב, שלמלך יש רשות לקבוע את שיעור המס שעיר שלימה משלמת ופרנסי העיר קובעים מה השומה של כל אחד ואחד. בכל מקרה אחד אינו משלם את השומה של זולתו. וראה את ההערה הבאה.

⁴⁸ שו"ת הרשב"א ד סה. ראה להלן סעיף שכד שם מבואר שמלך ראשי ליטול את מסי העיר מעשירי העיר ופרנסי העיר יצרכו לגבות מס מכלל תושבי העיר ולהחזיר לעשירים את המגיע להם. ניתן להצדיק זאת בצורך בגביה יעילה ובנימוק המצדיק מס פרוגרסיבי מעשירים.

⁴⁹ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג חלק ד (דפוס פראג) סימן תקמא. וראה שו"ת תרומת הדשן שמב, כללים רבים שעניינים הגיונות בשומה, חלקם מובאים בשו"ע חו"מ קסג ג.

⁵⁰ שו"ע חו"מ קסג ג. על מנהג קדום שלא למסות קרקעות ראה מרדכי על בבא בתרא תפא. וראה חזו"א בבא בתרא ד טו שמדין תורה אסור להטיל מס על קרקעות וצ"ע מה מקורו. וראה פנקס ק"ק לוגו א 2, החלטה משנת השפ"א וכן סדר ההערכה מנטובה משנת תקל"ז ה, שבפירוש מטילים מס גם על קרקעות. וראה משא מלך חלק שלישי שער שני המשפט הראשון. על פי העקרון שברמ"א יש לפטור תכשיטים ממס ראה תרומת הדשן שם.

⁵¹ ראה סעיף קמו.

⁵² ראה, לדוגמה, פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רסד החלטה משנת שצ"ה לפ"ק. וראה שם א' צ אזהרה לבעלי הבתים שלא יסעו מהעיר בתקופה שהשמאים עוסקים במלאכתם. וראה פנקס קהל וירונה ג רפד יג.

○ אין כפל מס

בחוקת שויצריה קיים סעיף מפורש האוסר הטלת כפל מס בתוך המדינה.⁵³
פוסק התשב"ץ: "... הוא חק המלכות שמי שיפרע חוב המלך במדינה אחת ממדינות המלך
אין בני מדינה אחרת מחייבין אותו לפרוע עמהם".⁵⁴

פוסק תרומת הדשן: "הואיל ואילו ד' אנשים נושאים ונותנים בעיר ציפורי ומקפחים ריוח
שלחם, איך יתכן שישאו בעול עם בני טבריא לתת מס בשני המקומות...?"⁵⁵ במנטובה תקנו
שבני כפרים אינם משתתפים בהוצאות פדיון שבויים של עירם, ונימוקם: "יען כי הם
עושים הכנסת אורחים וצדקות לעוברים ושבים".⁵⁶ בקהילות לא הטילו מס ירושה אלא
בעת מצוקה גדולה.⁵⁷

○ התחשבות בנישומים שמצבם השתנה באופן קיצוני לאחר שנערכה השומה. כותב ספר
השטרות: "אם ראו הבאים עושר לאחד מבני הקהל או דלדול חס ושלוש יחדשו להם על
כל מה שראו...".⁵⁸ בפוזנא החליטו: "... שהקהל אינם רשאים לפחות ולהקל שום סכום מן
שום בעל הבית... אם לא שנראה עין בעין שהגיע היזק ידוע לאותו בעל הבית תוך השנה
הזו".⁵⁹

○ ערעור כותב הדברי חכמים: "זה לא יעלה על הדעת שיהיה תיקון להפקיר
הבריות בלי דין ומשפט ולמסור בידם לעשות בהם כרצונם חלילה וחלילה".⁶⁰

○ חילוקי דעות בין הרשויות ובין הנישומים מוכרעים על ידי בית דין.⁶¹

⁵³ ראה ICL חוקת שויצריה 127 (3).

⁵⁴ תשב"ץ ג כד. וראה שו"ת הרשב"א תרסד; משא מלך החלק הראשון, השער השני, המשפט השלישי, הדין
הד'. וראה פנקס קהל טיקטין 336.1 אישור מטעם ועד ד' ארצות לגבות מסים מאורחים השוהים בטיקטין.
⁵⁵ שו"ת תרומת הדשן שמא. וראה שו"ת הריטב"א קכ; שו"ע יו"ד קסג ג בהגה, ובאר היטב שם אות כא.
מדברי תרומת הדשן משמע שהמס הוא טריטוריאלי ולא פרסונלי. וראה משא מלך החלק הראשון השער
השני, המשפט הראשון והשני; נתיבות המשפט על שו"ע חו"מ קסג חידושים ס"ק מ; משפט שלום, קונטרס
תיקון עולם כז; שו"ת צ"ץ אליעזר ב כד. פשיטא שאין איסור לקבוע שהמסוי הוא פרסונלי כל עוד אין כפל
מס.

⁵⁶ סדר ההערכה מנטובה תנ"ה לפ"ק כ.

⁵⁷ ראה התקנות בישראל ד עמ' תקסג – תקסח; אזכרה ה, תקנות העזבונו בירושלים עמ' תקנט – תריט;
פנקס קהלת ברלין 270, החלטה משנת תקל"ג לפ"ק. וראה יהודים בממלכת הסולטנים עמ' 141. וראה
סעיף פ הערה 31; סעיף רנז הערות 42 63; סעיף רסט הערה 20. בחלק מהמקרים הקהילה נטלה לעצמה
את כל הירושה.

⁵⁸ ספר השטרות עמ' 137. וראה בספר יפה נוף דף לא עמוד א טופס שטר פסיקא שעושים הקהל לאיש שירד
מנכסיו שיפרע סך ידוע בעד כל המסים והארנוניות ודין נסחו.

⁵⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תעז החלטה משנת תמ"ג לפ"ק. וראה פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א
לפ"ק תתקעט (כב): "באם שיהיה לאדם איזה היזק גדול או שרפה ח"ו שנתמוטט עבור זה מנכסיו וישבע על
זה, אזי ינוכה לו מסכמו שנתן מקודם שליש". הערת הרב נבנצל: "ומנין יקח שני שליש?" תשובה להערה -
ראה שו"ע חו"מ קסג ג: "... ואם שמו המס... הוי על כל אחד כחוב, ואפילו העני אח"כ, חייב ליתן מה
שפסקו עליו".

⁶⁰ דברי חכמים (להרב יהודה לייב פוחאוויטשר) דעת חכמה שער התשובה פט"ו (דף קעג א). יתכן מאד ש(גם)
בענין זה המריד אבשלום את העם, באומרו להם: "ראה דבריד טובים ונכוחים ושומע אין לך מאת המלך",
שמואל א טו ג. הערת הרב נבנצל: "מנלן?" על נוהל הגשת ערעור ראה עבודת משא סימן א ב.

⁶¹ על אפשרות לתבוע את השלטון לדין ראה סעיף שיד.

במעהרין החליטו: "ואם ירצה איזה יחיד לטעון ולשפוט עבור השומא, מחוייבים השומאים לעמוד עמו לדין..."⁶² היו קהילות שבהן דיינים עסקו בערעורים בצורה מסודרת.⁶³

טעויות בשומה מתוקנות למפרע כותב המהרשד"ם על מנהג עירו: "שלעולם כשמתברר הטעות בין לזכות בין לחובה חוזרים ומתקנים הדבר".⁶⁴ מהר"ח פאלאג'י פוסק שבמקרה שערעור על גובה השומה לא נתקבל, יש לבחון מחדש את הערעור בעת עריכת השומה הבאה.⁶⁵

ט. נוחיות בתשלום

זו מדת חכמים. שנינו: "באחד באדר משמיעין על השקלים",⁶⁶ ומבאר המדרש מפני מה מקדימים להכריז חדש לפני הזמן: "כדי שלא לדחוק את ישראל".⁶⁷

כותב רבי אליעזר מביהם על מימון שכר שליח צבור: "ותקנו להם חוקות לגבות מאוכלי שלחן חתנים שלא ירע לבבם בתתם מפני הנאת שמחה ואכילה ושתייה... ותקנו להם שמחת תורה ומגבת פורים... כדי שלא להכביד על הצבור... ולמדו מדרכי יוצרנו שתיקן לעובדי ביתו כ"ד מתנות ולא הכביד לתת הכל בבת אחת מן הגורן ומן היקב".⁶⁸ במעהרין החליטו להקל על נטל התשלומים, ולאפשר לערים להעביר את מיסיהן למדינה בארבעה תשלומים בשנה.⁶⁹ החלטות דומות נתקבלו בקהילות נוספות.⁷⁰

י. ניתן לגביה ביעילות⁷¹

זו מדת התורה.⁷²

⁶² תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק צז. תקנה בענין סדרי ערעור ראה, לדוגמא, פנקס ועד ק"ק פאדוואה א שח; שם ב ב קעה; פנקס קהילת טיקטין 183 ה; פנקס קהל וירונה א כט ועוד. וראה שו"ת רשב"ש תטז.

⁶³ ראה שו"ת שאילת יעבץ א עח על מנהג מנטובה. אמנם היו קהילות שקבלו החלטה מפורשת שאין זכות ערעור על השומה.

⁶⁴ שו"ת מהרשד"ם חו"מ תה. וראה שו"ת הרשב"א ג תה ושם ג תיג; שו"ת הריטב"א קכ; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ריח החלטה משנת שצ"ג לפ"ק.

⁶⁵ ראה משא חיים, מערכת המסים והארנוניות מערכת עמו.

⁶⁶ משנה שקלים א א.

⁶⁷ פסיקתא רבתי, פרשה י דף לג ב. וראה מדרש תנחומא כי תשא א: "כך מלכות עשו גובה את הארנון מישראל עד שלא תגבה הרי הגולגולת באה... אבל הקב"ה אינו כן... משמיעין באחד באדר ונגבית בראשון של ניסן".

⁶⁸ אור זרוע קיד. וראה ירושלמי שקלים ב ג: "ר' חלקיה בשם ר' אחא: מכאן שצריך אדם לשלש שקלו שלשה פעמים בשנה מכאן שאין מטריחין על הציבור יותר מג"פ בשנה". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא שלד החלטה משנת שצ"ט לפ"ק, לחלק את תשלום המס של הבינונים לארבעה תשלומים. וראה פנקס קהל וירונה א החלטה רכט משנת שכ"ה שבכל ששה חדשים יגבו את מחצית החיוב השנתי.

⁶⁹ ראה תקנות יהודי מעהרין ועד קוניץ תל"ד לפ"ק שסח (ב).

⁷⁰ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא שלד החלטה משנת שצ"ט לפ"ק וכן שצה; פנקס קהילת ברלין 247 החלטה משנת תקכ"ט לפ"ק. ראה גם A separate Republic עמ' 127, שבנוציה בתחלת המאה השבע עשרה שלמו בארבעה או שלושה תשלומים. וראה תקנות מדינת ליטא תקנות ועד תכ"ב לפ"ק תקלו. וראה תקנות חברת מאה שערים ה, גנזי ירושלים עמ' יא: "בתשלומי כסף השנתי... ישתדל הועד להקל בכל מה שאפשר מעל בני החברה להרחיק הנתינות, ולהודיע חודש ימים מקודם...".

⁷¹ ראה EB (2008), taxation, Principles of taxation, Ease of administration and compliance and סעיפים סא שט.

⁷² ראה סעיף סא הערה 41.

פוסק מהר"ק: "... אלמא שהוא ראוי לתבוע מס המלך ממנו שהוא מצוי יותר להתפרע ממנו ואין לגובה המס לטרוח ולחזר אחרי שאר השותפין שהולכו חלקם בביתם..."⁷³

כותב ספר חסידים: "וכן כשצריכים הקהל לתת צדקה אע"פ שיש עניים בעיר שמתפרנסים בצמצום נותנים חרם לתת מן הליטרא כך וכך אע"פ שזה אינו נכון שיתן העני לצורך שאר עניים ופעמים שעני הנותן יותר עני מן המקבל אלא צריכים ליתן חרם על כולם מפני הרעים שאם לא יכנסו זה העני באותו חרם גם רבים לא יכנסו ונמצאו רבים עניים נפסדים וכל ענין הקהל מבוטל ולכך מוטב שיתנו גם הם ויכנסו עמהם בחרם"⁷⁴.

יא. הוצאות גביה נמוכות ככל האפשר⁷⁵

כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות למסוי.⁷⁶ עם זאת, ממעטים כיום למסות לפי מדת ההנאה שהאזרח מקבל משירותי המדינה.⁷⁷ פוסק המנחת יצחק: "נראה לומר דבעיני מיסים וכה"ג כולו מודו דאזלין בתר מנהגם דבני העיר או דבני המדינה שנהגו בה מקודם אפילו אי לא הוקבע על פי חכמים"⁷⁸.

⁷³ שו"ת מהר"ק יד.

⁷⁴ ספר חסידים (מרג.) אלף מו. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"ק לפ"ק לו: "והסכום שיעריכו על כל וקהלה וקהלה יהא בתוקפו ובגבורתו כל משך שלושה שנים עד שיעשו שומא חדשה, באופן שאף אם תרד איזה קהילה מעשרה תוך ג' שנים, מכל מקום מחוייבים ליתן את כל המגיע עליהם על פי הסכום אשר העריכו עליהם עד תום כלות ג' שנים". וראה הגהת רמ"א לשו"ע חו"מ קסג ג. נראה להוסיף שהפוסקים המצדיקים קביעת מס ערך מוסף, ראה סעיף רלה הערה 28, מנמקים זאת בכך שהגביה שלו הרבה יותר יעילה.

⁷⁵ ראה סעיף שט הערה 3.

⁷⁶ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת חוקה עמ' 5 - 16 סעיף 44: "... לא יוחלט על הקצבת סכום, הגדלת הוצאה או מס, בלתי אם הוצע הדבר על ידי חבר מועצת השרים". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

⁷⁷ כיום אגרה הוא שמו של כל מס שאינו חובה על הכל אלא מותנה בהנאה משירות שהמדינה נותנת, כגון אגרה לנסיעה בכבישים מהירים, אגרת רדיו וטלוויזיה וכד'.

⁷⁸ שו"ת מנחת יצחק ז קכו. וראה חורב עמ' 446: "לא לפי ההנאה ולא לפי מספר מפקד הנפשות, רק לפי הכוחות והיכולת מחויב כל חבר העדה לשאת בעול עם הציבור, ולתמוך מכספו לכל צרכי העדה". משמע מדבריו ששיעור המס נקבע רק לפי ממון ולא לפי נפשות, והוא אף אינו תלוי במדת ההנאה שהמשלם נהנה משירותי הקהל. לעומתו, ראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מא: "הנה בדבר התשלומין לבנין מקוה טהרה לבנות ישראל יש לקבוע שיהיה חצי לפי ממון וחצי לפי נפשות..." וראה שו"ת ציץ אליעזר ב כד. וראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות על סימן קסג א עמ' סג, שבימינו על הרשות המקומית לחשב את המסים לפי ממון או לפי נפשות. וצ"ע שהרי בענין מסי העיר הולכים אחר המנהג. וראה שם שבהערות לסימן קסא, עמ' טו, נאמר בפירוש שיש ללכת אחר המנהג בענין תשלום לבניית גדר בבית משותף.

רלו. תקציב

התכנון הממשלתי של הקצאת הכנסות המדינה לצרכיה השונים לתקופת זמן מוגדרת, קובע את מסגרת התקציב.¹ לתקציב חלק מכריע בקביעת המדיניות הפיסקלית, דהיינו, הצעדים בהם נוקטות ממשלות ליצוב כלכלתן, במיוחד באמצעות תכנון וניהול של רמות המיסוי ושל ההוצאות.²

במרבית המדינות המפותחות יש להכנסות וההוצאות הציבוריות תקציב אחד כולל. עם זאת, בכמה מדינות קיימים מוסדות ציבוריים שלהם תקציב משלהם, או שיש הוצאות והכנסות שאינן נרשמות בספר התקציב.³

באמצעות התקציב ניתן לקבוע סדרי עדיפויות וכן לפקח על המבצעים ועל הכפופים להם.⁴ זו מדת התורה.⁵ זאת אנו לומדים מהנחיות התורה ליחיד, מעקרונות ניהול תקציבי בית המקדש ומעקרונות ניהול קופות צדקה ותמחוי בקהילה.⁶ כך גם נהגו בקהילות רבות.

כיום מקובלים עקרונות התקציב הבאים

א. מאוזן חוקת גרמניה קובעת שעל התקציב להיות מאוזן,⁷ ואילו חוקת שוויצריה קובעת שלאורך זמן צריך להיות איזון בין ההכנסות ובין ההוצאות.⁸ פוסק הרמב"ם: "תלמיד חכם מכלכל דבריו במשפט, אוכל ושותה זון את אנשי ביתו כפי ממונו והצלחתו..."⁹ פוסק המשנה ברורה: "וזהו תוכחת מרובה... שבעו"ה הרבה אנשים עוברין על זה ולא ישימו לב איך להתנהג בהוצאות ביתם... ורבים חללים הפילה הנהגה הרעה הזו שמביאה את האדם לבסוף על ידי זה לידי גזל וחמס וגם לחרפה וכלמה... ואשרי למי שיאמץ לבבו ולא ישיגח לפיתויים וינהל הוצאות ביתו בחשבון כפי ערך הרוחתו ולא יותר".¹⁰

¹ ראה EB (2008), Government Budget, Introduction. וראה ICL חוקת אוסטריה 51 (1). רעיון התקציב הממשלתי נולד בסוף המאה ה-18 באנגליה, ראה The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition. 2001, Budget. בארצות הברית נדרש הנשיא להגיש תקציב החל משנת 1921 מאז שנתקבל חוק בדבר. בישראל נתקבל חוק יסודות התקציב בשנת התשמ"ה - 1985. הדיון שלפנינו עוסק רק בעצם העקרון שעל מדינה להתנהל במסגרת תקציב ואינו עוסק בכמה שאלות יסוד המעסיקות את המומחים ובכללם שאלות הנוגעות לשיטת הנהלת החשבונות, עד כמה יש לפרט את התקציב וכד'.

² ראה EB (2008), fiscal policy.

³ לדוגמא, יש מדינות שבהן הכנסות והוצאות הבנק הלאומי או הביטוח הלאומי אינן כלולות בספר התקציב.

⁴ ראה EB (2000) public administration, Principles of public administration, The classical definition.

⁵ על מדת דרך ארץ ראה סעיף מא. על הכנות לקראת העתיד ראה סעיף נח. על קביעת סדרי עדיפויות ראה סעיף סה - סט. על פיקוח על הרשויות ראה סעיף קנ.

⁶ ראה סעיף רסח.

⁷ ראה ICL חוקת גרמניה 110 (1).

⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 126 (1).

⁹ רמב"ם דעות ה' י. וראה רמב"ם ערכין וחרמין ח יג: "ויהיה כמו שצו נביאים מכלכל דבריו במשפט בין בדברי תורה בין בדברי עולם".

¹⁰ ביאור הלכה שו"ע או"ח תקכט ד"ה *ואל יצמצם. וראה רש"י ביצה טז א ד"ה כל מזונותיו וגו'.

בברלין החליטו: "... יתאספו יחד ... ולתקן תקנות ראויות כדי שלא יתרבו ההוצאות על ההכנסות בשום אופן".¹¹

החוקת עולם פוסק: "יש... לחשוב ולאזן סכום ההכנסות הצריכות כנגד ההוצאות המדינה כדי שלא תהינה ההוצאות מרובות על ההכנסות... ויש להגביל ההכנסות כפי ערך ההוצאות, ויש להגביל ההוצאות כפי ערך ויכולת בני המדינה והאפשרויות המתהוות מידי יום ביומו מכל מקורות המדינה".¹²

ב. **רזרבה לשעת חירום** להתפתחויות לא צפויות, עלולות להיות השלכות מרחיקות לכת ולפיכך ראוי להכין תקציב מיוחד המיועד להתפתחויות מעין אלה. חוקת יפן קובעת הנחיות לשעת חירום.¹³

זו מדת התורה.¹⁴ בוירונו קבעו מראש כמה מס יוטל על כל אחד בשעת חירום.¹⁵

ג. **תקציב מפורט** כמה חוקות קובעות כי על התקציב להיות מפורט¹⁶ וכי שום הוצאה לא תהא מחוץ למסגרת התקציב.¹⁷

מלכי ישראל הכשרים ניהלו שלושה תקציבים לשלש מטרות שונות.¹⁸

בבית המקדש ניהלו בנפרד את ההכנסות ממחצית השקל ואת ההכנסות מקופת בדק הבית, וקבעו איזו קופה מממנת כל הוצאה.¹⁹

חכמים הורו לנהל את קופות הצדקה והתמחוי בנפרד.²⁰

בקהילות הקפידו על ניהול נפרד של סעיפי הכנסות והוצאות שונים.²¹

¹¹ פנקס קהלת ברלין 321 החלטה משנת תקמ"ג. וראה תקנות מדינת מעהרין, ועד קוניץ ת"י לפ"ק שכא (א).
¹² חוקת עולם ב עמ' 493. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת חוקה עמ' 5 - 16 סעיף 43: "הכנסות המדינה, לכל מקורותיהן, תהינה לקרן הכנסות מאוחדות ותקצבנה על ידי בית הנבחרים לצרכי המדינה, בדרך שנקבעה בחוק, ועל פי החובות שהוטלו בו לגבי חלוקת ההכנסות". וראה סעיף 44, שבית הנבחרים מאשר את התקציב. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיפים אלו, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

¹³ ראה ICL חוקת יפן 87 שיש רשות לבית הנבחרים להכין תקציב רזרבי לצורך הוצאות דחופות ובלתי צפויות, ועל הממשלה לקבל אישור, לאחר מעשה, של בית הנבחרים, להוצאה מתקציב זה.

¹⁴ ראה דרשות הר"ן דרוש יא: "והנה השלים בכאן להם כל צרכיהן התמידיים ההכרחיות. אבל ידוע שיזדמנו לאדם הוצאות מקריות, יוצאות מהסידור המורגל. לפיכך זיכתה להן התורה קצת דברים מקריים שאינן תמידיים, כשדה חרמין (במדבר יח יד) וגזל הגר (שם ה ח), ובזה השלים התורה כל צרכיהן, ותיקנה וזיכתה להן מצוי למצוי ושאינו מצוי לשאינו מצוי". וראה סעיף צב הערה 47. וראה סעיף נט.

¹⁵ ראה פנקס קהל וירונה א רסט, החלטה משנת שכ"ט לפ"ק.

¹⁶ ראה ICL חוקת פולין 219 (2), שיש לחוקק חוק הנוגע לרמת הפירוט של התקציב. וראה שם חוקת גרמניה 87a (1), שמספר אנשי הצבא והמבנה הארגוני הכללי שלו נקבעים בתקציב.

¹⁷ חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א פסקה 9 ז.

¹⁸ ראה סעיף רלד הערה 2.

¹⁹ ראה רמב"ם שקלים ד א – יב. בבית המקדש קיימת קופה שלישית של מותר נסכים, ואכמ"ל.

²⁰ ראה רמב"ם מתנות עניים ט יח: "מותר עניים לעניים, ומותר שבויים לשבויים... מותר מתים למתים". עם זאת ראה בבא בתרא ח ב: "ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה ולשנותה לכל מה שירצו", וראה שו"ע יו"ד רנו ד וש"ך ס"ק ז. בלשון אחרת: בשעת הצורך יש מקום לנהוג בגמישות תקציבית מסוימת.

- ד. **תקציב שנתי** חקות אחדות קובעות שיש לערוך תקציב שנתי.²² חוקת גרמניה קובעת כי ניתן לערוך תקציב רב שנתי.²³
- ממדת התורה לערוך תקציב שנתי. תרומת מחצית השקל לבית המקדש נעשתה פעם בשנה.²⁴ עיקר מצות צדקה היא לתת שלישית השקל כל שנה.²⁵ חישוב מעשר הכספים נעשה אף הוא על בסיס שנתי.²⁶
- על מלך לשער מראש את הוצאותיו למשך שנה משום שאסור לו לגבות מסים יתר על שיעור זה.²⁷ מנהג המלכים לחשב את ההכנסות על בסיס שנתי.²⁸
- גם בעיר היה מקובל לנהל תקציב על בסיס שנתי.²⁹ בפוזנא נתקבלה החלטה: "ומהיום ההוא והלאה עד ביאת הגואל מחויבים לגבות בכל שנה לפי צרכיהם, כדי שלא יתחייבו עוד יותר...".³⁰
- ה. **על ידי המחוקק הראשי** עקרון זה מופיע בחוקות רבות.³¹
- על פי התורה, המלך אינו צריך לפרט את התקציב שלו³² אך פרנסי הקהילות אינם רשאים להכניס כספים או להוציאם ללא אישור המחוקק.
- ו. **מפורסם מראש** חוקת פינלנד קובעת שיש לפרסם את התקציב.³³

²¹ מכיון שמעיקר הדין התשלומים הם בעבור שירותים, ראה סעיף רצו, יש צורך להקפיד על תקציב נפרד לכל שירות ושירות. וראה פנקס קהל וירונה א שנה, שלכל מס היו מעריכים משלו: מעריכי מס, מעריכי עול מסודר ומעריכי הוצאות הקאולירי, דהיינו שיעור המס המיועד לשלטון המרכזי. וראה שו"ת ראני"ח פד: "וכרזא קרי בשם יקרא איש על שמו לתלמו" תורה או לבקור חולים וגוברים מיוחדים לכל הקדש ואין כיס אחד לכלם". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' לה החלטה משנת תכ"ו לפ"ק: "וירשם כל הוצאה והוצאה או תשלומין בדף מיוחד, דהיינו תשלומין טוטשינצקי או תשלומין שחורים או תשלומין מקום או תשלומין איזה פריץ על דף אחד על מכוונה...". על אפשרות לקחת הלואה מסעיף תקציבי אחד למשנהו ראה משא חיים סימן יז דף ו א.

²² ראה ICL חוקת פאראגוואי 202 (5); חוקת ספרד 134 (2); חוקת אוסטרליה 51 (1); חוקת איטליה 81 (1).

²³ ראה ICL חוקת גרמניה 110 (2); חוקת יון 76 (6); חוקת דרום קוריאנה 55 (1). וראה חוקת ארצות הברית סעיף א 8 יב שאין להקציב כסף לצבא למשך זמן יותר מאשר שנתיים.

²⁴ רמב"ם שקלים ב ה. הוא הדין בכל הנוגע לפיטום הקטורת, להבאת ביכורים ועוד. וראה חקת עולם ב עמ' 499: "ולכן יש לעשות בארץ ישראל 'שנת הכספים' באחד באדר, וזכר להשמעת שקלים של העבר". לשיטתו, לכאורה מוטב היה להתחיל את שנת הכספים באחד בניסן וזכר לשנת הכספים בבית המקדש. העיר בני הרב טוביה שלמה ששנות מלכי ישראל נמנות אף הן מניסן וממילא מסתבר שראוי להכין תקציב לפי מנין זה.

²⁵ ראה רמב"ם מתנות עניים ז ה; שו"ע יו"ד רמט ב; נקדש בצדקה סעיף סח.

²⁶ ראה ערוה"ש יו"ד רמט ז שלגבי מתן מעשר כספים מחשבים רווח והפסד בחישוב שנתי מר"ה ועד ר"ה. וראה בית לחם יהודה על שו"ע יו"ד רמט ס"ק א וכן פתחי תשובה ס"ק א. וראה שו"ע יו"ד רמט ב שיש לתת שלישית השקל בשנה.

²⁷ ראה סעיף צב.

²⁸ ראה מלכים א ה כה – כח. וראה מלכים א י יד – טו: "ויהי משקל הזהב אשר בא לשלמה בשנה אחת שש מאות ששים ושש ככר זהב", וראה שם שם י כה. וראה סעיף רלו הערה 13.

²⁹ גבית מס שנתי לצורך תשלום שכר לדיינים נעשתה על בסיס שנתי, ראה שו"ע חו"מ ט ג. וראה בבלי בבא בתרא מג א, שהיו ערים שגבו בהן צדקה על בסיס שנתי והיו ערים שגבו בהן לפי הצרכים.

³⁰ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא מט החלטה משנת שפ"ה לפ"ק.

³¹ ראה ICL חוקת ברזיל 70; שם חוקת יפן 86.

³² ראה סעיף רלד.

זו מדת התורה.³⁴

ז. **הנהלת חשבונות מסודרת**³⁵ הגמרא אומרת: "אף על פי שיש לו לאדם גזבר נאמן בתוך ביתו יצור וימנה..."³⁶

זה מנהג המלכים. פסוק מפורש בספר שמואל: "ושיא ושוא סופר..."³⁷, ומבאר הרלב"ג: "לכתוב החשבונות האלו".³⁷

כך נהגו בבית המקדש. פוסק הרמב"ם: "כל מי שיביא קרבנותיו למקדש נותן דמי הנסכים לזה הממונה על החותמות ונותן לו חותמות כמניין הקרבנות שלו... והלה הולך בחותמות שבידו לזה הממונה על הנסכים ונותן לו נסכים כמניין החותמות וכמ"ש בהן ולערב באים זה אצל זה מוציא את החותמות ומקבל כנגדן מעות".³⁸ מבאר הרשב"ם: "היו כותבין חשבונות של הקדש כמה מכניסין וכמה מוציאין".³⁹

במעהרין תקנו: "כשהאלופים ר"מ ומבוררים באים לחשבון, יהי' החשבון על הכל בפרוטרוט ולא דרך כלל, וכל אחד מהאלופים ר"מ יצ"ו ומבוררים אשר הי' לו הוצאות יניח הצעטיל שלו בוועד שלם, וידקדקו הדק היטיב ויעיינו על כל פרט ויראו אם החשבון מכוון הוא".⁴⁰ בפוזנא תקנו: "הנאמן מחויב לכתוב בספר כל ההוצאות וההכנסות של כל השנה הכל באר היטב כדי שימצא החשבון מכוון".⁴¹ בקנדיאה תקנו: "... יבחרו להם סופר אחד, ויהיה מחויב להיות לו ארבעה פנקסים מסודרים. בראשון יכתוב כל הכנסת הקהל והוצאותיו".⁴² בונציה החליטו: "בזמן בחירת הפרנסים יבחרו בוועד שלנו.. שנים מאנשי הועד, שיהיו גבאים... יחוייבו כל א' מהם להחזיק פנקס לכתוב בו מדי יום ביומו, מידו ממש, כל המצות שיוקנו והנדבות שתעשינה בזמן גבאותו".⁴³

ח. **פיקוח על הביצוע** כותב השל"ה: "דרך ארץ בשלמות ממונו... שיעיין האדם בכל אשר לו ואם אינו בכל יום מכל מקום יקבע בכל חדש יום א' וגם יתבונן במשא ומתן שלו ואם רואה שההוצאה שלו היא יותר מהרוח שמרויח יתבונן לצמצם כדי שלא יתמוטט".⁴⁴ כותב היעב"ץ: "רשום מנה וצרור וחשוב הפסד כנגד שכר לבחון ולדעת באיזה מו"מ תברור ועיין בהוצאה לעומת הכנסה".⁴⁵

³³ ראה ICL חוקת פינלנד 66 (1), שיש לפרסם את התקציב. בדרך כלל אין הוראות חוקתיות בדבר חובת פרסום התקציב משום שקיימות הוראות חוקתיות שלפיהן כל החלטות בית הנבחרים חייבות להתפרסם.

³⁴ ראה סעיפים נ שו.

³⁵ ראה סעיף נ.

³⁶ בבלי בבא בתרא ט א.

³⁷ רלב"ג שמואל ב כ כה.

³⁸ רמב"ם כלי המקדש ז יב.

³⁹ רשב"ם בבלי בבא בתרא קלג ב ד"ה עמדו וכתבו. וראה מצודות דוד דברי הימים ב לד יג; רלב"ג מל"ב סוף פרק יב התועלת הל"ד.

⁴⁰ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"ק לפ"ק פח. וראה עבודת משא א יח.

⁴¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תמא החלטה משנת תמ"א לפ"ק.

⁴² תקנות קנדיאה קכ סעיף י.

⁴³ פנקס ועד ק"ק איטאליאני בווינציה ז, החלטה משנת הת"ד. וראה שם צב, החלטה משנת תי"ז.

⁴⁴ של"ה א דף סג ב. וראה רמב"ם דעות ה י ושם אישות טו יט.

⁴⁵ סידור בית יעקב, הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן מב, דף קיא א.

רלח. בנק מרכזי¹

בכל מדינה מפותחת קיים כיום בנק מרכזי הפועל באופן עצמאי והוא אחראי למדיניות המוניטרית. מדיניות מוניטרית היא צעדים הננקטים על ידי ממשלות כדי להשפיע על פעילות כלכלית, בעיקר באמצעות שליטה על כמות הכסף והאשראי שהן מעידות לרשות הציבור ועל ידי שנויים של שיעורי הרבית.² קביעת מדיניות מוניטרית היא אחד התפקידים החשובים ביותר של כל ממשל.³

הבנק המרכזי פועל מתוך שאיפה להשיג רמה גבוהה של תעסוקה, יציבות במחירים,⁴ ורזרבות מספיקות של מטבע זר. כדי למלא את יעודו עוסק הבנק המרכזי בויסות אספקת הכסף במדינה, בהקצאת האשראי, בקביעת גובה הרבית ובקביעת שער המטבע בהשוואה למטבעות זרים.

פעולות הבנק המרכזי

- א. מוכר וקונה מלוות מדינה מסוגים שונים, שקליים, צמודי מדד, צמודי מט"ח, בשוק החפשי; מלווה כספים לבנקים ולממשלה.
 - ב. קובע את הקף ההלוואות ואת הרבית ואגב כך הוא משפיע על הרבית במשק כולו.⁵
 - ג. קונה ומוכר מטבע זר ומנהל את הרזרבות של המדינה במטבע זר וקובע את שערי המטבע.
 - ד. דורש מן הבנקים להפקיד אצלו חלק מהכספים שבידם. באמצעות דרישה זו משפיע הבנק המרכזי על הקף האשראי שהבנקים נותנים לציבור. בשעת חירום עשוי הבנק המרכזי להגביל את הקף האשראי הניתן לצורך מימון צרכים מסוימים.
 - ה. אחראי לקשר עם בנקים זרים, ולקשרים עם מוסדות כספיים בינלאומיים.
 - ו. מטביע את מטבעות המדינה.
- הבנק המרכזי אינו מיועד להפיק רווחים ופועל אך ורק לפעול לטובת הציבור. אם יש לו רווחים הם מועברים לקופת המדינה.
- הבנק המרכזי נזכר ברבות מן החוקות.⁶ מקצת מהן מדגישות שהבנק פועל באופן עצמאי לטובת המדינה ולא מתוך שיקולים כלכליים גרידא.⁷ אחדות מפרטות מה יש לעשות ברווחי

¹ המידע המובא כאן על בנק מרכזי מבוסס על EB (2008), central bank. שם גם נאמר שהבנק המרכזי הראשון נוסד בשבדיה בשנת 1668.

² ראה EB (2008) Monetary Policy.

³ ראה The Constitution of Liberty עמ' 223.

⁴ ראה The Making of Economic Society עמ' 216, שהמאבק באינפלציה חיוני לצמצום האבטלה ולעידוד הצמיחה הכלכלית. וראה EB (2008) inflation.

⁵ על משמעות קביעת רבית ראה World Development Report 2000/2001 טבלה 4.1 עמ' 63.

⁶ ראה ICL חוקת פינלנד 73; חוקת צ'כיה 98 וחוקת שבדיה 9 12-13. וראה חוק בנק ישראל – התשי"ד 1954 סעיף 3. "תפקידיו של הבנק יהיו, לנהל, להסדיר ולכוון את מערכת המטבע, וכן להסדיר ולכוון את מערכת האשראי והבנקאות בישראל, בהתאם למדיניות הכללית של הממשלה ולהוראות חוק זה, על מנת לקדם באמצעים מוניטאריים (1) יצוב ערכו של המטבע בישראל ומחוץ לישראל; (2) רמה גבוהה של ייצור, תעסוקה, הכנסה לאומית והשקעות הון בישראל".

⁷ ראה ICL חוקת שוויצריה 99 (2); שם חוקת דרום אפריקה 224 (2).

הבנק.⁸ כמה חוקות קובעות שהבנק המרכזי אחראי ליציבות המטבע,⁹ לצמיחה כלכלית¹⁰ ולהטבעת המטבעות.¹¹ חוקות אחדות מפרטות את סמכויותיו לקנות ולמכור אגרות חוב ממשלתיות¹² ולנהל את הרזרבות הכספיות של המדינה.¹³ כמה מן החוקות מדגישות שהבנק כפוף לחוק,¹⁴ וכפוף לבית הנבחרים אשר גם בוחר את נגיד הבנק.¹⁵ חוקה אחת מבהירה כי למדינה יש סמכות לפגוע בזכות הקניין בעת קביעת המדיניות המוניטרית והפיסקלית.¹⁶

*

על פי התורה, ראוי להקים בנק מרכזי אשר יפעל על פי העקרונות הבאים¹⁷

א. החלטה בדבר הגדלת האשראי לציבור הרחב גורמת מטבעה לעידוד הצריכה, ואילו על פי התורה ראוי לאדם מישאל ללכת בדרך האמצעית ולא להפריז בצריכה.¹⁸ בנוסף לכך, ריבוי הצריכה מגדיל בדרך כלל את הפערים בין העשירים ובין העניים.¹⁹

מאידך גיסא, על פי התורה יש לשאוף לכלכלה משגשגת,²⁰ למוכרים זכות לפרסם את מרכולתם כרצונם,²¹ והם רשאים להשתמש באמצעים לעידוד הצריכה.²²

⁸ ראה ICL חוקת שויצריה 99 (4); שם חוקת פינלנד 73 (2).

⁹ חוקת צ'כיה 98 (1). וראה מעין זה שם חוקת שבדיה 9 12 (1).

¹⁰ ראה, לדוגמא, ICL חוקת דרום אפריקה 224 (1).

¹¹ ראה ICL חוקת שבדיה 9 13 וחוקת שויצריה 99 (1).

¹² ראה ICL חוקת ברזיל 164.

¹³ ראה ICL חוקת שויצריה 99 (3).

¹⁴ ראה ICL חוקת צ'כיה 98 (1).

¹⁵ ראה ICL חוקת פינלנד 73 (1). על הכפיפות לבית הנבחרים ראה ICL חוקת שבדיה 9 12 (2).

¹⁶ ראה ICL חוקת רומניה 134 b).

¹⁷ ראה סעיפים ס רנה. הבנק המרכזי לא נזכר בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16. וראה משנה הלכות ה קיב: "... וא"כ כ"ש בשלטוני חלוניים דלא שייך בהוא לומר דינא דמלכותא דינא... ומיהו לענין שיווי מטבעות וכסף בכלל אמרינן דינא דמלכותא דינא אכל שלטון ושלטון שהוא...".

¹⁸ ראה סעיפים מג רכו.

¹⁹ ראה The Making of Economic Society עמ' 252 – 253. וראה סעיף רסט.

²⁰ ראה סעיף רנה. וראה סעיף רכו.

²¹ ראה רמב"ם מכירה יח ד: "ומותר לחנוני לחלק קליות ואגוזים לתינוקות ולשפחות כדי להרגילן לבא אצלן". וראה פתחי חושן ה נזיקין פרק א הערה א חקירה על גדרי חובת התשלום של מי שהזיק מודעה מסחרית של חברו. על ביקורת כנגד הפרסומת המודרנית ראה EB (2008), consumer advocacy, Controls on advertising.

²² ניתן לעודד צריכה באמצעות אריזות מושכות, מתן אחריות על מוצרים, הקלה על החזרתם וכד'. וראה דיני מסחר במשפט העברי עמ' 30 – 37, על הדרכים שהיו מקובלות בימי חז"ל למשוך לקוחות. וראה כסף כשר עמ' 80: "... עדיין זכאים האנשים הפשוטים והמתפתים בנקל, להגנה הלכתית", אך לא מצאנו הוראה הלכתית בעניין זולת מש"כ הפתחי חושן גניבה ואונאה א ס"ק כו: "ראיתי מי שכתב... הכופה את חברו לקנות ממנו, יש בזה משום איסור חמס ונראין דבריו. ויש להזהר בזה, שלפעמים מביאים את האדם במצב שאינו יכול לסרב". וראה פתחי חושן שם יד ס"ק כט, ואכמ"ל.

- לפיכך על הבנק לנהוג על פי עקרון הרע במיעוטו,²³ והוא רשאי להגדיל את האשראי, אם בהשקפה כוללת יש בכך משום תרומה לכלכלת המדינה.²⁴
- ב. רבית אסורה מן התורה. כל פעילות הבנקים מותרת רק על בסיס התרי עיסקא.²⁵ התורה דורשת שסעיפי ההסכם של התר עיסקא יותאמו לתנאי השוק הריאליים.²⁶
- על פי התורה, מן הראוי שהבנק יפעל להורדת הרבית ככל האפשר.²⁷ עם זאת, אין איסור הלכתי גם להעלות את הרבית בהתאם לתנאים ולנסיבות.²⁸
- ג. הבנק המרכזי פועל למען יציבות מחירים ונאבק באינפלציה. לאינפלציה גבוהה יש השלכות שליליות רבות. ד"ר מאיר תמרי, כלכלן ותלמיד חכם, מאיר אותן בהבטים הלכתיים:²⁹
- א. אינפלציה פוגעת בקרנות החסד למיניהן הנאלצות לגבות רבית מהנוקדים או להפסיד מהקרן.³⁰ ב. אינפלציה הינה סוג מסוים של מס. נציגי הקהל המצביעים בעד תקציב אינפלציוני, בדרך כלל אינם מודעים לכך שהם למעשה מטילים מס על הציבור. ג. המס האינפלציוני אינו שיווני וממילא אינו צודק. ד. אינפלציה גורמת בדרכים שונות לערעור המוסר האישי והחברתי.
- עם זאת, דעת כלכלנים היא שקיימים מצבים שבהם אינפלציה מסוימת היא לברכה, ומביאה תועלת לטוח הרחוק. במקרים כאלה, אין מניעה הלכתית לנהל מדיניות אינפלציונית, בהתאם לתנאים ולנסיבות.

²³ ראה סעיפים סו פא.

²⁴ ראה The Making of Economic Society עמ' 85 – 86 שלדעת מומחים לדבר במצבים מסוימים עשויה להיות תועלת כלכלית להגברת הצריכה. נראה שעל פי התורה צריך אדם חשוב להסכים למדיניות הבנק, ראה סעיף קכט, וראה סעיפים רסה רסו.

²⁵ ראה ברית יהודה חלק ו. נוסחאות של התר עסקא מובאות בסוף הספר. וראה נתן דרייפוס, "דיני רבית בראי הכלכלה המודרנית", תחומין יד עמ' 207 – 231.

²⁶ ראה סעיף רנט הערה 22.

²⁷ רבית גבוהה פוגעת בשכבות החלשות הנאלצות ליטול הלוואות, ומכבידה על מי שרוצה להשקיע בעסק ממנו יוכל להתפרנס, וראה סעיף רסט. רבית גבוהה לאורך זמן פוגעת באפשרות לפתח כלכלה משגשגת וראה סעיף רנה.

²⁸ מדברי בעל האור שמח שבת יח א ושם מאכלות אסורות יד יד ניתן להסיק, שלגבי הלאו אין שום נ"מ בין הלוואה ברבית גבוהה ובין הלוואה ברבית נמוכה. וראה שו"ת אחיעזר ג סה ט ואכמ"ל. וראה מעין זה תורת חיים ומגן האלף, מגן האלף סימן תמח ס"ק ז לגבי איסור חמץ.

²⁹ ראה ד"ר מאיר תמרי, "May a Jewish Government Cause Inflation?" דיני ישראל יב עמ' 39 – 48. ראה "תפילה על היוקר המאמיר (אינפלציה)" מוריה קמט – נ, סיון תשד"מ עמ' ח – יב.

³⁰ ראה את מאמרו של ד"ר תמרי הנזכר בהערה הקודמת עמ' 41, שניתן לפתור בעיה זו אם תתקבל תקנה לפיה אין בהצמדה איסור רבית, על אפשרות לקבל תקנה בענין זה ראה סעיף פ.